

8. Ануфрієв М.І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми спеціальностей) / М.І.Ануфрієв, Ю.Б. Ірхін, М.Н. Курко, Т.В.Нещерет та ін. : [довідник]. – К.: МВС України; КІВС, 2003. – 80 с.
9. Михайлова Е.С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена. Диагностика социального интеллекта: метод. руководство / Е.С. Михайлова. – СПб.: ИМАТОН, 2001. – 53 с.

УДК 347.961 (477)

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ

Давиденко А.О., аспірант

Запорізький національний університет

Актуальність матеріалу, викладеного в статті, обумовлена невинним зростанням авторитету та значення нотаріату в сучасному суспільстві. Його діяльність має різний вплив на сфери суспільного життя і тому потребує посиленого правового регулювання нотаріальної діяльності. Функцію нотаріату неможливо переоцінити, тому що нотаріат – це зв'язуюча ланка між протилежними інтересами, що стикаються, а тому, природно, зростає й інтерес до історії нотаріату. Метою статті є вивчення та аналіз історії зародження і становлення вітчизняного нотаріату в складних історичних умовах.

Ключові слова: нотаріат, нотаріус, нотаріальні органи, державні нотаріальні контори, приватні нотаріальні контори.

Давиденко А.А. ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НОТАРИАТА В УКРАИНЕ / Запорожский национальный университет, Украина

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена быстрым ростом авторитета и значения нотариата в современном обществе. Его деятельность имеет различное влияние на сферы общественной жизни и потому требует усиленного правового регулирования нотариальной деятельности. Функцию нотариата невозможно переоценить, потому что нотариат – это соединительная нить между противоположными интересами, которые пересекаются, а потому, естественно, растет и интерес к истории нотариата. Целью статьи является изучение и анализ истории зарождения, а также становления отечественного нотариата в сложных исторических условиях.

Ключевые слова: нотариат, нотариус, нотариальные органы, государственные нотариальные конторы, частные нотариальные конторы.

Davydenko A.A. THE HISTORY OF THE APPEARANCE OF NOTARIAL OFFICE IN THE UKRAINE / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The urgency of the material, presented in the article, are caused by an exuberance in authority and value of notarial office in the contemporary society. Its activity has different influence on the spheres of public life and therefore it requires the intensive lawful regulation of notarial activity. The function of notarial office cannot be overestimated, because notarial office – this is the connecting thread between the opposite interests, which intersect, and therefore, naturally, grows interest in the history of notarial office.

Key words: notary, notary, notary agencies, public notary offices, private notary.

Важливу роль у здійсненні правозахисної та правоохоронної функції в державі відіграє нотаріат України. Захист прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб, запобігання правопорушенням є основним завданням нотаріату, авторитет і значення якого невинно зростає в нинішніх умовах реформування соціально-економічних відносин. Його діяльність має великий вплив на різні сторони суспільного життя країни, на нормальне функціонування цивільного обороту.

Перехід до ринкової економіки потребує посилення правового регулювання господарських відносин. У свою чергу це потребує і удосконалення правового регулювання діяльності нотаріальних органів. Функцію нотаріату у вільній державній та економічній структурі неможливо переоцінити, нотаріус є в певній мірі зв'язуючою ланкою між протилежними інтересами, що стикаються і які повинні бути гармонізовані швидко і без зайвих витрат.

По мірі розвитку нотаріату зростає інтерес і до його історії. Окремі аспекти цього питання досліджували в науковій і навчальній літературі відомі вітчизняні правознавці, а саме Ясінська

Л.Е., Баранкова Л.О., Черниш В.М., Гулевська Г.О., Драгенович Л.В., Сміян С.М., Яворницький Д.І., Субтельний О.П. та багато інших. Сторінки історії нотаріату також висвітлювалися в окремих працях зарубіжних авторів, таких як Меркушкин Г.В., Юдельсон К.С., Авдеенко Н.І., Кабакова М.А тощо. Але, водночас, статті, невеликі історіографічні параграфи, розділи і частини в дисертаціях та монографічних дослідженнях вищезазначених авторів мають, в основному, загальний характер, розглядаються лише мимохідь та чимало питань залишаються відкритими, не дають можливості глибше зрозуміти сучасний стан нотаріату, пізнати сутність та етапи його розвитку. Тому тема історії нотаріату здається беззаперечною і актуальною.

Метою цієї статті є вивчення та аналіз історії зародження і становлення вітчизняного нотаріату в складних історичних умовах.

Поняття «нотаріат» лексично походить від латинського слова «note», що в перекладі означає «знак». Як інститут права він вперше з'явився в Стародавньому Римі в III столітті до н.е. Перша згадка про професію «табеліонів» прийшла з часів римського імператора Костянтина (316 рік до н.е.). Це були особи, які не були державними службовцями, але під контролем держави складали за винагороду юридичні акти, судові папери, проекти правочинів [1, 49]. Саме цей найдавніший інститут придбав пізніше назву «нотаріат».

Історія українського нотаріату відзначається особливостями в такій мірі, у якій був історичний процес розвитку української нації, держави і права.

Спочатку на Русі складання письмових актів при укладенні правочинів було виключним явищем. Наприклад, у «Руській Правді» немає жодної вказівки на письмові документи, як на докази існування юридичних відносин. І це природно, бо Давньоруська держава була ранньофеодальною монархією, де йшов процес становлення феодального ладу і панувало натуральне господарство. Тому й потреби у вітчизняних «табеліонах» не було.

Перші письмові форми правочинів на Україні – Русі починають з'являтися в період феодальної роздробленості у XII столітті. Це окремі уставні і жаловані грамоти удільних князів, а також деякі документи приватних осіб, головним змістом яких було придбання та відчуження прав на землю та холопів. У Галицько-Волинському князівстві прикладом таких документів були – Грамота князя Івана Ростиславовича (1134 рік), «Рукописаніє» князя Володимира Васильовича (1287 рік), «Уставная грамота» Мстислава Романовича (1289 рік) та інші. Окремі дії нотаріального характеру виконував галицький печатник [2, 16].

Органи українського нотаріату за часів Київської Русі зобов'язані своїм зародженням, насамперед, економічним процесам – розширенням торговельної діяльності та збільшенням торговельного обігу. Усна форма правочину вже не відповідала потребам часу. Низький рівень освіти населення і збільшення попиту на юридичні послуги призвели до виникнення перших нотаріальних функцій. Заповнити потребу в складанні документів у письмовій формі змогли так звані дяки та піддячі. Спочатку це були люди вільної професії, а з розвитком приказної системи стали обов'язковими членами державних органів, серйозно впливали на хід судових і адміністративних справ. Основним завданням дяків та їхніх помічників-піддячих було ведення діловодства в державних установах, складання і підписання грамот, видача оригіналів, копій документів і довідок. Також, дяки виконували і нотаріальні функції, які їм були надані відносно нерухомості (XIII століття). Паралельно з приказними дяками в XIV столітті з'являються майданні піддячі, які складали письмові акти в містах. На думку багатьох юристів, майданні піддячі є засновниками сучасного нотаріату [3, 40].

У XVII-XVIII столітті прослідковується поступовий процес зміни вільної діяльності писців-професіоналів на підконтрольність їх діяльності державі. Держави (і Річ Посполита, і Росія) з розвитком цивільного обігу будуть прагнути не випустити з-під контролю, у першу чергу, дії з нерухомим майном і, як наслідок, осіб, що сприяли перерозподілу власності. Згідно з даними, які наводять у своїх працях Д.І. Яворницький, О. Субтельний та інші історики на момент укладення Переяславської Угоди і Березневих Статей (1654 рік) в козацькій державі вже існували зародки капіталістичних, тобто товарно-грошових відносин [4, 298-299].

Цілком природно було б очікування появи певної категорії осіб в українському суспільстві, які б здійснювали нотаріальні дії, притаманні тим часам. Але цього не сталося. Чому? Історія

розвитку української державності, суспільства, його інститутів, є історією боротьби за незалежність, яка супроводжувалася падіннями та злетами. В умовах безперервної боротьби та війн руйнувалися деякі власні правові здобутки; Козацька Держава не визнавала писаного права, і тому особи, які виконували нотаріальні функції, їй були не потрібні.

Возз'єднання України з Росією призвело до запозичення російського суспільно-державного інституту майданних піддячих в Україну. Згодом Україна все більше втрачала риси автономії, на її території запанували російські закони, а організація та зміни в нотаріальній справі проводилися за загальнодержавними нормативними актами.

Соборне Укладення – “Кодекс Законів Російської держави”, прийняте Земським собором 1649 року, а потім і логічна точка – “Положення про нотаріальну частину”, затверджене 14 квітня 1866 року імператором Олександром II, – це законодавчі акти, на базі яких створювався та розвивався нотаріат тих часів. Саме Положенням про нотаріальну частину було визначено, що нотаріуси вважаються державними службовцями, але не мають прав на чини та пенсію за цим званням. Плата їм призначалася відрядна, за виконання конкретних актів згідно із встановленими офіційними розцінками. Призначення відбувалося за рішеннями окружних судів і судових палат. Були закріплені обов'язкові часи присутності в конторах та зобов'язання неодмінно залишати відповідального заступника в разі відпустки [5, 14-15].

До претендента на посаду нотаріуса за Положенням про нотаріальну частину (це була державна служба, нотаріус вважався службовцем VIII-го класу, хоча і без права на пенсію) і організації його контори пред'являлися певні вимоги. По-перше, кількість нотаріусів у кожному регіоні обмежувалася спеціальним розкладом, укладеним Міністерством юстиції і погодженим із Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ, і тому треба було дочекатися вакансії. Про наявність вакансії оголошували в пресі. Далі спеціальна комісія, що складалася з голови окружного суду, старшого нотаріуса та окружного прокурора на конкурсних засадах проводили іспит з уміння претендентів правильно викладати акти, перевіряли знання діловодства і відповідних законів. Відібраний на посаду нотаріуса претендент повинен був внести для відкриття контори велику заставу. Це робилося заради того щоб, якщо до нотаріуса будуть пред'явлені майнові претензії внаслідок його неправильних дій, задовольнити їх можна було би не тільки за рахунок майна нотаріуса, але й за рахунок застави.

Первісна застava для губернських міст сягала 6000 карбованців, і за кожен рік роботи відраховувалася з прибутку нотаріуса певна сума доти, доки сума застави не досягала 15000 карбованців. До того ж вважалося, що в конторі, крім власника-нотаріуса, працює певний персонал: діловод, касир, артільник, група писарчуків. Контора мусила мати декілька друкарських машинок, касу і сейф, копіювальний прес, нотаріальні книги, бланки, штампи, повну збірку законів та наказів окружного суду. Також необхідно було зберігати в конторі комплекти фахових видань на зразок „Вестника права и нотариата”, „Собрания узаконений и распоряжений правительства”, „Сенатских об'явлений” тощо. Розклад робочого дня погоджувався з окружним судом. Контора працювала щодня, крім загальних “неприсутніх” днів, не менше за 6 годин. Нотаріус не мав права піти у відпустку без дозволу голови окружного суду, а цей дозвіл отримував лише після того, як залишав замість себе заступника. При цьому власник контори повністю матеріально відповідав за всі дії своїх заступників та працівників. Про повернення з відпустки нотаріус повинен був негайно повідомити окружний суд, а в разі затримки він підлягав дисциплінарному покаранню як за службову недбалість [6, 90-99].

Отже, саме за часів Російської імперії було прийняте Положення про нотаріальну частину, яке, незважаючи на всі його недоліки, створило і в Україні окремий інститут нотаріату та визначило його місце як органу публічної діяльності в системі судового відомств, але з незалежним колом діяльності, таким чином, інститут нотаріату в Україні формувався під безпосереднім впливом російського законодавства. Після Жовтневої революції почався новий етап в історії нотаріату. 23 березня 1918 року Рада народних комісарів прийняла постанову, якою скасувала «ныне действующее Положение о нотариальной части» та ввела нове Положення муніципалізації нотаріальних контор.

У період Громадянської війни виникла тенденція ліквідації нотаріату, зобов'язальні відносини зводилися до аліментного права, сімейно-майнових справ, побутового підряду, купівлі-

продажу. Але вже в період переходу до Нової Економічної Політики увага радянської влади до нотаріату поновлюється.

Декретом Ради Народних Комісарів у 1921 році встановлено, що посвідчення угод та договорів проводиться нотаріальними столами губернських відділів юстиції та повітовими бюро юстиції. У січні 1922 року були надруковані «Тези про нотаріат», де підкреслювалося, що в радянській державі нотаріат є державною установою, «а все элементы гражданско-правовых отношений между нотариусами и клиентами, свойственные капиталистическим странам, по вознаграждению за услуги не должны иметь места». У 1922 році прийнято «Положення про державний нотаріат», яке стало основою радянського нотаріату [7, 48-49].

30 грудня 1922 року перший з'їзд рад уклав Договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До компетенції СРСР, як єдиної союзної держави, увійшов і розвиток радянського законодавства, а також організаційна побудова нового всесоюзного нотаріату. Це було зроблено з введенням нового Положення про нотаріат – 24 серпня 1924 року. Розвиток союзного законодавства та необхідність забезпечення єдності основних принципів діяльності нотаріату у всіх союзних республіках зумовили створення загальносоюзних актів з нотаріату. Ці питання отримали віддзеркалення у Основах судоустрою СРСР від 15 липня 1924 року, в яких разом із загальними вказівками щодо організації та діяльності нотаріату встановлювалися і розмежування компетенції республік СРСР щодо нотаріату. 14 травня 1926 року була прийнята Постанова «Про основні принципи організації державного нотаріату», на основі якого в союзних республіках, у тому числі в Україні, були розроблені та прийняті аналогічні Положення про державний нотаріат.

Згідно з положенням «Про державний нотаріат УРСР» 1930 року право здійснення нотаріальних дій належало державним нотаріальним конторам. Плата за нотаріальні дії переводилася до державних доходів, а держава, у свою чергу, платила заробітну плату нотаріусам та несла витрати по утриманню контор. Державним нотаріусам не дозволялося, крім посади нотаріуса, займати інші державні посади, але нотаріус міг працювати на так званих виборних посадах та займатися викладацькою діяльністю. Що стосується умов отримання посади нотаріуса, то положення 1930 року ставило умову закінчення юридичного факультету університету та річний стаж роботи помічником у нотаріальній конторі. Нотаріусами могли також стати громадяни СРСР, які не мали вищої юридичної освіти, але які пропрацювали судьями не менше п'яти років.

Нотаріальні контори підпорядковувалися безпосередньо Народному комісаріату суддів, який виконував нагляд за роботою контор. У підсумку можна сказати, що внаслідок обмеженого цивільного обороту – нерухомість або земля не була в обороті, не було приватного підприємництва, відчуження майна здійснювалося без нотаріусів – нотаріус у цей період не мав у суспільстві такого значення, яке він має зараз або мав у попередні періоди [8, 12].

Аналіз змістовної частини вищевикладених документів, ознайомлення з історіографічними даними дозволяє зробити висновок, що у 20-50-ті роки нотаріат розглядався як технічний орган Наркомату юстиції, який сприяв суду, підвищенню кваліфікації судових працівників та веденню судової статистики. Та й взагалі не було визначення поняття нотаріату, мали місце тільки його завдання. Цей факт не сприяв чіткому розумінню ролі інституту нотаріату в державі та суспільстві. Можливо тому нотаріат був механічно віднесений до органів, які «сприяють суду», а керівництво ним – до судового управління. До речі, таке визначення поняття нотаріату слушно заперечував радянський науковець Перлов І.Д., який вважав, що нотаріат природно не може бути віднесеним до органів, які сприяють суду в здійсненні правосуддя, тому що він не входить у судову систему, а нотаріуси здійснюють своє завдання в органах юстиції. Вчений зазначав, що зв'язок між судами та нотаріальними органами існує лише в можливості оскарження деяких нотаріальних дій судами у встановленому законом порядку [9, 24]. На жаль, окрему думку вченого не взяли до уваги. Дійсно, то був дуже складний етап розвитку нотаріату, навіяний хибними уявленнями, а відтак і діями державних партократів. По мірі зміни та розвитку економічних та соціальних умов, удосконалення матеріального та процесуального законодавства про нотаріат включалися і уточнення та зміни до інституту нотаріату.

Вбачається, що історія радянського нотаріату потребує більш глибокого аналізу. Необхідно вивчити специфічні методи керівництва нотаріальними органами СРСР, недоліки та проблеми роботи нотаріальних контор того часу, питання кадрового складу нотаріусів, а також провести аналіз нормативно-правових актів. Такий аналіз, звісно, не є предметом запропонованої статті, але, розглядаючи етапи еволюції нотаріату, буде не зайвим торкнутися Закону УРСР «Про державний нотаріат», введеного в дію Постановою ВР УРСР № 3378 -VIII від 25 грудня 1974 року.

Закон УРСР «Про державний нотаріат», 1974 року, як і передуючі йому нормативно-правові акти, не давав чіткого визначення поняття «нотаріат». З тексту Закону зрозуміло, що це була система тільки державних нотаріальних контор, де працювали державні нотаріуси та посадові особи, що мали право здійснювати нотаріальні дії. Державні нотаріуси підрозділялися на категорії: старші державні нотаріуси, заступники старших нотаріусів та державні нотаріуси. Вони призначалися та звільнялися з посади відповідними органами юстиції (залежно від категорії нотаріуса). Нотаріусом могла бути особа, яка мала громадянство СРСР та вищу юридичну освіту. В окремих випадках дозволялося призначення на посаду нотаріуса особи, що не мала вищої юридичної освіти.

Таким чином, порівняно з Положенням «Про нотаріат» 1930 року, були знижені вимоги щодо повної юридичної освіти. Обов'язковим стало стажування в нотаріаті. Загальне керівництво нотаріатом здійснювали Рада Міністрів СРСР та Рада Міністрів УРСР, виконком місцевих рад народних депутатів, а також інші державні органи відповідно до радянського законодавства. Це означає, що про незалежність та самостійність у діяльності нотаріусів не йшлося. Зазначимо, що завданням нотаріату була охорона соціалістичної власності, прав і законних інтересів громадян, державних установ, зміцнення законності та запобігання правопорушенням (ст.1 Закону).

Отже, вагоме місце в діяльності радянського нотаріату займав захист майнових інтересів, насамперед, держави, а потім – громадян. І це не дивно в умовах тоталітарного режиму. Значно розширилося коло нотаріальних дій, які могли виконувати нотаріуси: це нотаріальні дії, що засвідчували безспірне право; нотаріальні дії, спрямовані на посвідчення фактів; надання документам виконавчої сили; нотаріальні дії, направлені на збереження майна, документів і доказів [10]. Розширення основного переліку повноважень, у свою чергу, засвідчує також і якісні зміни, що відбулися в нотаріаті. Але з розвитком об'єктивних соціально-економічних процесів (політичної «перебудови»), появи інституту приватної власності – нотаріат знову потребує реформування.

Початок періоду незалежності нашої держави був досить непростим для всієї України – складні соціальні конфлікти, ідеологічні протиріччя, неадекватні економічно-правові відносини призвели до браку ресурсів для вирішення життєво важливих і невідкладних проблем нотаріату.

З часом, у 90-ті роки, на перший план вперше почали виходити саме незалежність та самоврядування нотаріальних органів. Так, 2 вересня 1993 року в Україні був прийнятий Закон України "Про нотаріат". Сам факт, що вже через два роки після проголошення Акта про незалежність України (24.08.1991 року) одним із перших був ухвалений Закон, який вже поновому регламентував діяльність українського нотаріату.

Цей закон вніс до історії розвитку українського нотаріату багато новацій, серед яких:

- створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю;
- видача свідоцтв про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит;
- заснування в обласних центрах, містах Києві, Севастополі державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду;
- здійснення тимчасового зберігання нотаріальних документів (до 75 років) саме Національними архівами, що значно полегшує роботу нотаріусів;
- закріплено право осіб, які отримали свідоцтво для зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність [11].

Знайомство з відповідними нормативними документами Німеччини та Франції дають змогу стверджувати, що вітчизняні законотворці використали деякий досвід організації нотаріату в цих країнах. Наприклад, службове страхування приватного нотаріуса; затвердження шкали майнових ставок; дозвіл на створення асоціацій та нотаріальних палат.

Щодо історії нотаріату в період незалежної України, необхідно сказати і про виникнення Української нотаріальної палати (УНП) – добровільної громадської організації нотаріусів. Вона була створена в 1993 році на конференції нотаріусів і зареєстрована Міністерством юстиції України.

Основна мета Української нотаріальної палати – об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів для задоволення та захисту законних соціальних та інших спільних інтересів, сприяння підвищенню їхнього професійного рівня та вдосконалення правової допомоги, що надається органами нотаріату громадянам, підприємствам і організаціям.

Завданням Української нотаріальної палати є підвищення ролі нотаріату в умовах формування в Україні ринкових відносин; віднесення престижу професії нотаріуса; створення умов для активної діяльності членів УНП на основі єдності професійних інтересів; реалізації їхніх прав; сприяння розвитку міжнародних зв'язків, з метою зміцнення наукових і професійних контактів членів Палати, обміну досвідом, співробітництва з міжнародними організаціями нотаріату. В усіх областях України створені регіональні відділення УНП. В окремих регіонах нотаріуси об'єдналися в Асоціації, що є колективними членами Палати. У 1998 році Українська нотаріальна палата була прийнята спостерігачем від міжнародної спільноти до світової організації нотаріусів – Міжнародного Союзу Нотаріату, який об'єднує нотаріати 82 країн. Вже десять років основні зусилля УНП спрямовує на перехід до нотаріату латинського типу – вільного, самоврядного, а саме це є основою латинського нотаріату – вільний нотаріус, який, з одного боку, є незалежним представником держави, наділеним повноваженнями на вчинення нотаріальних дій, а з іншого боку, нотаріус несе особисту майнову відповідальність за вчинені нотаріальні дії [12].

Міністерством юстиції України була розроблена Концепція розвитку нотаріату в Україні, яка покладена в основу проекту Нової редакції Закону «Про нотаріат» [13, 223]. У 2009 році Закон «Про нотаріат» вийшов вже оновлений.

Проаналізувавши вищевикладене, можна зазначити, що історія розвитку і реформування нотаріату сучасної, незалежної України тісно переплітається з історією двох великих подій, які дали можливість українським нотаріусам самостійно вирішувати свою долю – прийняття в 1993 році Верховною Радою України Закону України «Про нотаріат» та заснування у квітні того ж року Української нотаріальної палати – єдиного всеукраїнського об'єднання нотаріусів. Ці події дуже вплинули на життя нотаріату, адже як інститут, який функціонує у сфері перетину приватних і публічних інтересів, нотаріат має володіти організаційною структурою, що відповідала б його унікальній природі.

У підсумку можна сказати, що новий етап розвитку українського суспільства, який ґрунтується на Конституції України 1996 року, пов'язаний із реформуванням національної правової системи в цілому та її окремих правових інститутів. Серед цих інститутів і реформування інституту нотаріату в незалежній Україні.

Метою реформ у сфері нотаріату повинно бути не вирішення окремих проблем, а встановлення ефективного позасудового забезпечення схорони та захисту законних прав та інтересів громадян, що повинно ґрунтуватися на єдиних принципах, формах і методах організації та здійснення нотаріальної діяльності. Такий підхід до вирішення кола проблем нотаріату може запобігти «монополізації» нотаріальної діяльності, використанню нотаріату як виду бізнесу та розвитку інших негативних тенденцій. Необхідно широко використовувати позитивні фактори минулого в діяльності сучасного нотаріату, важливо знати і шанувати свою історію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черниш В.М. Історико-правовий аспект вітчизняного нотаріату / В.М. Черниш // Мала енциклопедія нотаріуса: юридичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 49-51.

2. Тодоров І.Я. Історія держави і права України: підручник / І.Я. Тодоров, В.Н. Суботін. – Донецьк: ДГТ. – 1998. – 187 с.
3. Злотніков М.Р. Піддячі іванівської площі / М.Р. Злотніков // Нотаріальний вісник. – 1998. – № 1. – С. 40.
4. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: підручник / Д.І. Яворницький. – Львів: Світ. – 1990. – 376 с.
5. Сміян Л.С. Нотаріат в Україні. Загальна частина: підручник / Сміян Л.С., Хоменко П.Г., Нікітін Ю.В. – Київ: КНТ, 2009. – 632 с.
6. Меркушкин Г.В. Становление и развитие российского нотариата // Г.В. Меркушин // Вестник МГУ, 2002. – № 6. – С. 90-99.
7. Понамарев А.Ф. Исторические даты российского нотариата / А.Ф. Понамарев // Нотариальный вестник. – 2002. – № 1. – С. 48-49.
8. Шаповалова Л.Л. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Росії / Л.Л. Шаповалова. – Ставропіль, 2000. – 22 с.
9. Перлов І.Д. До конца завершить реформу судебного управления в СССР / І.Д. Перлов // СГИП. – 1957. – № 1. – С. 24.
10. Закон УРСР «Про державний нотаріат СРСР» від 25.12.1974», введ. в дію Пост. ВР УРСР № 3378 – VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss4488.htm/>.
11. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-ХП: за станом на П.06.2009 / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам вид-во, 2009, – 16 с. – (Бібліотека офіційних видань).
12. Про Українську нотаріальну палату / [Електронний ресурс]: за даними офіційного сайту Української нотаріальної палати. – 2010. – Режим доступу: <http://www.palata.notariat.org.ua/aboutunp>.
13. Васильєв А.С. Судові та правоохоронні органи України: підручник / А.С. Васильєв. – Харків: «Одісей», 2006. – 345 с.